

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MİRZƏYEV NATİQ SƏRHAD OĞLU

**TAXİLÇİLİĞİN İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIQ
SUBYEKTLƏRİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI**

5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

GƏNCƏ – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Elmi - Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və
Təşkili İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad üzrə emlər doktoru, professor
Rəsul Ənvər oğlu Balayev

Rəsmi opponentlər:

iqtisad üzrə elmlər doktoru
Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Raibə Məmmədbağır qızı Cəfərova

Aparıcı təşkilat:

AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

Müdafiə 24 aprel 2015-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar
Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda
olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxana-
sında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 19 mart 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş
dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Dünya iqtisadi sisteminə fəal integrasiya yolu seçən Azərbaycanda aparılan uğurlu, məqsədyönlü siyasət nəticəsində iqtisadiyyatın formalaşdırılması ölkədə işgüzar fəallığın daha da yüksəldilməsinə, neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da sürətli inkişafına, yoxsulluğun azaldılmasına əlverişli şərait yaratmış, əhalinin etibarlı sosial müdafiəsini, maddi-rifah halının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir.

Bütün bunlar isə əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilən Azərbaycanın hərtərəfli, dayanıqlı və davamlı inkişafını, insanların layiqli həyat səviyyəsini ehtiva edən, ölkəmizin dünya miqyasında nüfuzunu daha da artıran milli sosial-iqtisadi modelin uğurları və milli iqtisadi inkişaf modelinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasının əyani göstəricisidir. Bu gün ölkəmizdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindən olan sahibkarlığın inkişafı da əhəmiyyətli rol oynayır.

Dövlət başçımızın “Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır” strateji xəttinə uyğun olaraq son 10 ildə biznes və investisiya mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması ilə bağlı ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan ölkə başçısının kənd təsərrüfatının əsasını təşkil edən taxılçılığın inkişafına xüsusi diqqəti böyük önəm daşıyır.

Kənd təsərrüfatının əsasını təşkil edən taxılçılıq aqrar sektorun digər bölmələrinin inkişafında həlledici rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, taxıl öz kaloriliyinə görə insanın ərzaq balansı rasionunun yarısını təşkil edir.

İnsanın əsas qida məhsulu sayılan buğdanın və bir sıra digər dənli bitkilərin istehsalı və son istehlakçıya çatdırılması vəziyyəti ərzaq probleminin xarakterini müəyyənləşdirən başlıca amildir. Bəşəri mənafeələr baxımından dünyada baş verən siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji proseslərin səmərəliliyi global miqyasda ərzaq probleminin həllindən, milli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatından asılıdır. Bu baxımdan, taxılçılığın həlledici rolu danılmazdır. Kənd təsərrüfatının həyati əhəmiyyətli bu sahəsinin inkişafı prioritetlərinin reallaşdırılmasında iqtisadi fəallığın lokomotivi olan sahibkarlığın rolunun artırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Inkişaf edən ölkələrdə 60-90 % bilavasitə çörək kimi istehlak olunan taxılın yerli istehsalının daxili tələbatı ödəmək üçün kifayət etməməsi, ayrıca ölkələrin fərqli aqroiqlim şəraitinə malik olmasından irəli gələn çeşid

və məhsuldarlıq fərqi, məhsulun qiymətinin beynəlxalq miqyasda kəskin təbəddüdü, global ərzaq probleminin və milli ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı məhsullarının həllində ciddi problemlər yaradır.

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar strategiya intensiv və innovasiyalı inkişaf amillərindən səmərəli istifadə üçün əlverişli şərait formalaşdırmaqla, taxılçılığın inkişafının və sahədə sahibkarlığın rolunun artırılmasının nəzəri-metodoloji məsələlərinin hərtərəfli araşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan, sahədə sahibkarlıq subyektlərinin rolunun qiymətləndirilməsi, onların strateji idarə edilməsi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, milli aqrar sahədə himayədarlıq və beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması siyasətinin uzlaşdırılması, taxılçılığın tənzimlənməsinin fəaliyyətdə olan sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması məsələləri gündəliyə çıxır.

Eyni zamanda taxılçılıqda innovasiyalı inkişafın əhatə dairəsinin genişlənməsi, o cümlədən genetik ehtiyatlardan istifadə imkanlarının aşkar edilməsi, daxili istehlakçı və istehsalçıların mənafeyinin tarazlı qorunması mexanizminin təşəkkülünün dəstəklənməsi kimi məsələlərin təxirəsalınmadan həlli kompleks araşdırmalar tələb edir. Qeyd olunanlar təqdim olunan dissertasiya mövzusunun aktuallığını şərtləndirmişdir.

Problemin öyrənilməsi vəziyyəti. Taxılçılığın inkişafının konseptual məsələləri və sahədə sahibkarlığın inkişafının elmi - nəzəri və metodoloji - təcrübə məsələləri Azərbaycanın iqtisadçı alimləri, o cümlədən, Z.Ə.Səmədzadə, E.R.İbrahimov, B.X.Ataşov, S.V.Salahov, G.Ə.Gənciyev, R.Ə.Balayev, İ.H.İbrahimov, Ə.Ç.Verdiyev, V.H.Abbasov, M.Ə.Şəfiyev və başqaları tərəfindən araşdırılmış, bir sıra problemlərin həlli üçün mühüm elmi - praktiki əhəmiyyətə malik təkliflər irəli sürülmüşdür.

Bu istiqamətdə daha çox iş görmüş xarici ölkə alimləri - R.R.Qaysin, K.K.Qorpinçenko, S.İ.Mixneviç, N.A.Popov, E.B.Serova, V.V.Storojnik və başqaları qeyd olunmalıdır.

Onların əsərlərində aqrar iqtisadiyyatın aktual məsələləri, sahibkarlığın səmərəliliyi, taxılçılığın inkişafı və onun tənzimlənməsi problemləri tədqiq olunmuşdur. Adları çəkilən alimlər öz tədqiqatlarında aqrar sahibkarlığın inkişafı və taxılçılıqda onun xüsusiyyətlərini, dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalının tənzimlənməsinin müxtəlif aspektlərini araşırsalar da, onlar sahədə sahibkarlığın rolunun artırılması, səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həllini qarşılarına məqsəd qoymamışlar. Odur ki, taxılçılıqda sahibkarlığın inkişafının konseptual məsələlərinin həlli, sahədə məşğul olan sahibkarlığın strateji idarə edilməsinin, Azərbaycanda taxılçılığın inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin rolunun qiymətləndirilməsi və onun

artırılması imkanlarının reallaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi kimi çoxsaylı məsələlər öz həllini gözləyir.

Tədqiqatın məqsədi taxılçılıqda sahibkarlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və sahənin inkişafında sahibkar təsərrüfatlarının rolunun artırılması imkanlarını aşkara çıxarmaqla, onların reallaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələri əsaslandırmaqdır. Bu baxımdan aşağıdakı əsas vəzifələr qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

- taxılçılığın inkişafının konseptual əsaslarının araşdırılması;
- ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında sahibkarlığın rolunun artırılmasının nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqi;
- taxılçılıqla məşğul olan sahibkarlığın strateji idarə edilməsi xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi;
- sahənin inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin rolunun qiymətləndirilməsi;
- taxılçılığın inkişafında genetik ehtiyatlardan istifadə imkanlarının xarakteristikası;
- taxılçılığın inkişafının dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın obyektini taxılçılıqda sahibkarlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və sahənin inkişafında sahibkar təsərrüfatlarının rolunun artırılması ilə bağlı taxılçılıqla məşğul olan sahibkar təsərrüfatları təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti taxıl istehsalının səmərəliliyini və sahədə sahibkarlığın yerini və rolunu şərtləndirən amillərdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Nəzəri əsas kimi respublikamızın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin taxılçılığın və sahibkarlığın inkişafı problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, hökumətin qərarları və digər normativ sənədlər götürülmüşdür.

Aqrar sahədə mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinə əsaslanan iqtisadi mühitin və tənzimlənən sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən müddəalar tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil etmişdir.

Dissertasiyada Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Kənd Təsərrüfatı və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, aqrar sahibkar təsərrüfatlarının məlumatları, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının normativ-arayış sənədlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat prosesində ümumiləşdirmə, sistemli, müqayisəli təhlil və digər statistik-iqtisadi üsullardan istifadə edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– əhalinin taxıl məhsulları ilə təminatında sahibkarlığın rolunu şərtləndirən amillər müəyyən olunmuş və səciyyələndirilmişdir;

– taxılçılıqda sahibkarlıq subyektlərinin strateji idarə edilməsi xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin funksional diaqnostikasının metodiki müddəaları dəqiqləşdirilmişdir;

– Azərbaycanda taxılçılığın inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin yeri və rolu, genetik ehtiyatlardan istifadə imkanları qiymətləndirilmiş, inkişaf meyilləri aşkara çıxarılmışdır;

– taxılçılıqda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə təklif və tövsiyələr hazırlanmaqla, bu sahənin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Əldə edilmiş nəticələr və əsaslandırılmış təkliflər respublikamızda taxılçılıqda sahibkarlığın səmərəlilik və ərzaq təhlükəsizliyi meyarlarına uyğun inkişafını şərtləndirən amillərin təsirini qiymətləndirməklə tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

Təklif və tövsiyələr aqrar, o cümlədən taxılçılıqda sahibkarlığın inkişaf strategiyasının əsaslandırılması və reallaşdırılması mexanizminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin təbiiqi. Nəzəri müddəalar və tədqiqatın nəticələri 2007-2015-ci illərdə ümumrespublika səviyyəsində və xaricdə keçirilmiş konfrans və seminarlarda məruzə olunmuş və müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas nəticələri Lənkəran Regional Aqrar-Elm Mərkəzi tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmişdir (12 sentyabr 2012-ci il tarixli 88 sayılı arayış).

Tədqiqat dövründə dissertasiya işinin mövzusu Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi - tədqiqat işlərinin ümumi istiqamətinə uyğun olmuş, aktual problem kimi daimi fəaliyyət göstərən elmi seminarlarda müzakirə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri üzrə dərc olunmuş materiallar. Dissertasiya işinin mövzusu üzrə müəllifin ümumi həcmi 4,8 çap vərəqi olan 12 elmi məqaləsi və tezisi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. İş giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 126 səhifədir. Dissertasiyada 12 cədvəl və 2 şəkil, 113 addan ibarət istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə vəziyyəti qiymətləndirilmiş, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri-metodoloji əsasları, informasiya bazası, elmi yeniliyi, təcrübə əhəmiyyəti, tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi şərh olunmuşdur.

“Taxılçılıqda sahibkarlığın inkişafının nəzəri-metodoloji problemləri” adlı birinci fəsildə taxılçılığın inkişafının konseptual məsələləri araşdırılmış, ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında sahibkarlığın rolunun artırılmasının nəzəri-metodoloji aspektləri açıqlanmış, taxılçılıqla məşğul olan sahibkarlığın strateji idarə edilməsinin xüsusiyyətləri səciyyələndirilmişdir. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramında qeyd olunduğu kimi, Əhalinin etibarlı ərzaq təminatında sahibkarlıq mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq, ölkədə işgüzarlıq mühitinin davamlı yaxşılaşdırılması dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Milli ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında öz həyatı əhəmiyyətli funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün taxılçılığın inkişafı konsepsiyasının prioritetlərinin reallaşdırılmasında və ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında sahibkarlığın rolu artmaqdadır. Strateji prioritetlər sırasında müqayisəli üstünlük amili önə çəkilməli, resursların vəziyyəti və onlardan istifadə səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Əkinçilik sisteminin müasir tələblərinə əməl edilməsi taxılçılığın inkişafı konsepsiyasının təməl prinsiplərindəndir. Taxılçılığın inkişaf strategiyasında yüksək məhsul verən buğda, düyü, arpa və digər taxıl sortlarının yetişdirilməsi və ya rayonlaşdırılması mühüm istiqamət hesab olunur. Kənd təsərrüfatının ərazi təşkilil taxılçılığın inkişafı xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əkinçilik sistemində sahələrarası fəaliyyət rejiminin optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sözügedən rejim torpaq və su resurslarından istifadə mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından geniş imkanlara malikdir. Taxıla artan tələbatın ödənilməsinin potensial imkanları qismində-kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların tam istifadə edilməsi və bunun hesabına taxıl əkin sahələrinin qismən genişləndirilməsi, məhsuldarlığın artırılması, taxıl və taxıl məhsulları klasterində itkilərin minimuma endirilməsi, insanların səmərəli qida rasionunun formalaşdırılması qeyd edilməlidir. Həmin imkanlar sırasında geni dəyişdirilmiş məhsulların istehsalı bəri başdan sərf-nəzər edilməlidir.

Taxıl sahələrinin məhsuldarlığının artırılması, əsasən, aşağıdakı amillərin hesabına mümkündür: mütərəqqi aqrotexniki qaydaların optimal rejimdə həyata keçirilməsi, mineral gübrələrdən istifadə səmərəliliyinin artırılması,

xəstəliklərə və ziyanvericilərə qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi, suvarılan əkin sahələrinin genişləndirilməsi və suvarmanın son nailiyyətlərinin geniş tətbiqi, toxuculuğun inkişafı, elit toxum bazasının möhkəmləndirilməsi, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, seleksiya işinin daha yüksək səviyyədə davam etdirilməsi, taxıl və taxıl məhsulları klasterinə aid olan istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, dənli və dənli paxlalı bitkilərin vegetasiya dövrünün proqnozlaşdırılması, əməyin və istehsalın elmi təşkili səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. Sadalanan amillərə ixtisaslaşma və integrasiya, kooperasiya və korporativ idarəetmə amilləri də aid edilməlidir. Taxıl və taxıl məhsulları klasterində itkilər həm istehsalda, həm də emaldan keçərək son istehlakçıya çatdırılan məhsulun hərəkətində baş verən itkiləri əhatə edir. Taxıl ərzaqla yanaşı, yem və yeyinti sənayesində, həmçinin digər sahələrdə (məsələn, partlayıcı maddələr hazırlanmasında) istifadə olunur. Taxıl xammalından çörəklə yanaşı, spirt, likor, nişasta, pivə və müxtəlif dərmanlar hazırlanır. Taxıla artan tələbatın ödənilməsində insanların qida rasionunun optimallaşdırılması əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələ ondadır ki, müasir həyat tərz (oturaq iş, fiziki əməyin zehni əməklə əvəzlənməsi) çörək və çörək məhsulları istehlakçısının azlmasını tələb edir.

Taxılçılığın müasir tələblər baxımından təkmilləşdirilən normativ-hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının “Taxıl haqqında” (16 iyun 2000-ci il), “Toxumçuluq haqqında”, (11 mart 1997-ci il), “Torpaq islahatı haqqında” (16 iyul 1996-cı il), “Yeyinti məhsulları haqqında” (18 noyabr 1999-cu il), “Seleksiya nailiyyətləri haqqında” (15 noyabr 1996-cı il), “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştləri verilməsi haqqında” (27 oktyabr 2001-ci il) və digər qanunları təşkil edir. Dövlət tərəfindən ekoloji təmiz taxılçılığın inkişafına investisiyaların cəlb edilməsinə, dünyada geniş yayılmış yüksək məhsuldar sortların idxal edilməsinə, elmi nailiyyətlərin və mütərəqqi texnologiyaların ekoloji təmiz taxılçılığın tətbiqinə əlverişli iqtisadi və hüquqi mühit yaradılır.

Taxılçılıq innovasiyalı inkişaf yönünə görə, bitkiçilikdə öncül yerdə durur. Taxılçılığın intensiv və innovasiyalı inkişafı vahid müstəvidə nəzərdən keçirilməlidir. Konseptual baxımdan bu, ilk növbədə, taxılçılıqda xərc amili ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, intensiv inkişaf istehsalın artması müqabilində məhsul vahidinə xərcin azalmasında ifadə olunur. Taxılçılıqda intensiv inkişafda xərc amili və miqyas effekti arasında əlaqələr daha aşkar təzahür edir. Taxılçılığın intensiv inkişafı variantında artan enerji sərfi innovasiyalı yanaşmanı zərurətə çevirir. Sahibkarın intensiv və innovasiyalı inkişafı ilə bağlı qərar qəbulunda bu xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Taxılçılıqda yeni texniki vasitələrdən istifadə və mütərəqqi aqrotexnologiyaların tətbiqi resurslardan birgə istifadə mühitini səciyyələndirməyi, xüsusilə, onların optimal nisbətini, başqa sözlə, minimum xərclərlə fəaliyyəti təmin edən, resursların zəruri tələbatlara müvafiq kombinasiyası vasitəsilə əldə edilən allokasiya səmərəliliyini qiymətləndirməyi tələb edir. Aqrar sahədə bir-birini tamamlayan amillər kimi intensiv inkişaf və məhsulun rəqabət qabiliyyəti müqayisəli üstünlüklərinin reallaşması sayəsində üzvi vəhdətdə fəaliyyət göstərə bilər. Intensiv inkişaf taxılçılığın müqayisəli üstünlüklərinin innovasiyalar hesabına reallaşdırılmasına əlverişli şərait formalaşdırır.

Taxılçılıq əmək tutumlu sahədir və burada sahibkarlığa dövlət himayəsi onun kənd yerlərində məşğulluğa böyük təsiri nəzərə almaqla həyata keçirilir. Qabaqcıl təcrübənin araşdırılması göstərir ki, taxılçılıqda sahibkarlığın inkişafında struktur siyasəti: dövlət sifarişlərinin əsaslandırılmasını, gömrük və kredit siyasətinin struktur aspektlərinin önə çəkilməsini, dayanıqlı kommersiya əlaqələrinin təminatını, sağlam rəqabəti dəstəkləyən prioritetlərin reallaşdırılmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Kooperasiyanın inkişafı üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması taxılçılığın inkişafının mühüm konseptual istiqamətidir. Sahədə xırda, aşağı rəqabət qabiliyyətli təsərrüfatların sayca üstünlük təşkil etməsi kooperasiya məsələsini aktuallaşdırır. Məlum olduğu kimi, könüllülük əsasında qurulan birliklər bir çox problemləri, o cümlədən taxılçılıqda sahibkarlığın inkişafının səmərəliliyi, o cümlədən, kredit kooperasiyasının köməyi ilə maliyyə-kredit problemlərinin həllini asanlaşdırır.

Taxılçılıqda rəqabət mühitini formalaşdıran və aqrar sahibkarlığın daxili inkişaf motivlərini reallaşdıran amillərə, ilk növbədə - sahibkarlığın inkişaf tempi, aqropotensialın reallaşması səviyyəsi, maddi, əmək və maliyyə resurslarının səfərbərlik dərəcəsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və bir sıra digər makroiqtisadi göstəricilər, vergi, kredit, qiymət və digər tənzimləmə vasitələrindən istifadə səmərəliliyi, aqrar sahəyə münasibətdə proteksionizmin mövcud səviyyəsi aid edilə bilər. Taxıl bazasının ekzogen təsirlərə acıqlıq dərəcəsi aqrar sahibkarların rəqabət qabiliyyətini, bazanın bu segmentinin qorunması səviyyəsini şərtləndirməklə, bütün dövlətlərin iqtisadi siyasətinin istiqamətini müəyyənləşdirir. Taxılçılıqda sahibkarlığın inkişafının və sahələrarası əlaqələrin xarakterinin təhlili təminatlı qiymətlərin rolunun artdığını söyləməyə əsas verir. Taxıl məhsulları bazasında qiymətlərin qalxıb-enməsi digər amillərlə yanaşı, əhəmiyyətli dərəcədə həmçinin istehsalın mövsümi xarakterliliyindən və təbii amillərdən asılıdır. Odur ki, sahibkarların qeyri-ekvivalent mübadilədə məruz qaldıqları zərəri azaltmaq üçün

hökumət paritet qiymətləri dəstəkləməli və həmin qiymətlər istehsalın rentabelliyyəsinin zəruri səviyyəsini təmin etməlidir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında sahibkarlığın rolunun artırılmasının mühüm və təsirli istiqaməti kimi idxalın quruluşunun təkmilləşdirilməsi təkcə taxıl məhsullarının idxalı göstəricilərinin deyil, həmçinin onların istehsalı üçün zəruri olan texniki və digər vasitələrin idxalı vəziyyətinin yənidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Sahibkarlığın inkişafı hesabına daxili bazarı taxıl məhsulları ilə təmin etmək imkanları hərtərəfli araşdırılmalı, rəqabət qabiliyyətini dəstəklənmək üçün marketinq və menecment istiqamətli tədqiqatlar sayəsində nəzəri-metodoloji və metodiki tövsiyələr hazırlanmalıdır. Taxılın beynəlxalq ticarətinin intensivləşməsi və yerli taxıl bazasının sivil metodlarla qorunması bir-birini tamamlayan proseslərdir. İnfrastrukturun inkişafı kənddə mühüm rola malikdir. Aqrar sahibkarlığın rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsi strategiyasında istehsal, emal, xidmət və satışın inkişafı şəraitinin dövlət tərəfindən kompleks himayəsi nəzərdə tutulmalıdır. Eyni zamanda rəqabət qabiliyyətli aqrar istehsalın ixrac yönünü gücləndirmək qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biridir. Taxıl üzrə ölkənin ixracdan asılılığının azaldılması və ya tamamilə aradan qaldırılması üçün, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının 99%-dən çoxunun özəl bölmənin payına düşdüyü respublikamızda, müvafiq subyektlərinin strateji idarə edilməsi obyektiv zərurətdir. Dövlət taxılçılığın inkişafının strateji idarə edilməsini həyata keçirməklə, həmçinin bu klasterin fəaliyyətinin tənzimlənməsi prioritetlərini müəyyənləşdirmiş olur. Taxıl bazasında vəziyyəti müəyyənləşdirən və nüfuza malik olan müəssisələr üçün proqnozlaşdırma zamanı daxili imkanlar ön planda olursa, digər qurumlar üçün xarici təsir amilləri həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Taxıl bazasının proqnozlaşdırılması strateji təhlilin əsas vəzifələrindən olsa da sahibkarlıq subyektlərinin bazarda vəziyyəti müəyyənləşdirmək imkanları məhduddur. Resurs yönümlü yanaşmanın əsasında qurumun malik olduğu resurslarla manevr imkanlarının reallaşdırılması ideyası durur. Həmin yanaşmada resurs potensialı bazarda mövqe qazanmağın əsas şərtlərindən biri hesab olunur. Taxılçılıqda resurslardan istifadə səmərəliliyinin mütərəqqi texnologiyaların tətbiqindən və rəqabət mühitinin tələblərinə münasibətdən asılılığın xarakteri bazanın konyunkturu ilə şərtlənir. Aqrar sahibkarlıq təsərrüfatlarının mövcud vəziyyətinin strateji təhlili, ilk növbədə onun fəaliyyət göstərdiyi klaster strukturunun araşdırılmasını nəzərdə tutur. Vəziyyəti təhlil edilən sahibkarlar qurumunun daxili strukturu, onu təşkil edən bölmələrin: texnoloji vəhdətdə olan struktur vahidləri və ya nisbi müs-

təqil təşkilatı vahidlər kimi fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq müxtəlif aspektlərdə araşdırılır.

Taxılçılıqda sahədaxili qurumların rəqabəti güclüdür. Bu çoxsaylı və eyni profilli qurumların konkret ərazidə təmərküzləşməsinin nəticəsidir. Sahədaxili rəqabətin səviyyəsi çevik strategiya tələb edir. Fəaliyyət miqyasının genişlənməsi üçün təsirli taktiki tədbirlər görülməlidir. Həmin tədbirlər istehsal məsrəflərinin aşağı salınmasına yönəlik miqyas, texnoloji və struktur amilləri nəzərə almalıdır. Mənfəətin maksimumlaşdırılması ilə sosial məsuliyyətin vəhdətini şərtləndirən xəttin reallaşdırılması sahibkarın rəqabət strategiyasının mühüm istiqamətidir. Rəqabət strategiyasının bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması prosesi rəqib tərəfin gözlənilən davranışının proqnozlaşdırılmasını, o cümlədən perspektivin: istehsal - satış siyasətinin motivləri və məqsədlərinə, satışın əvvəlki və cari strategiyasının başlıca parametrlərinə, istehsal məsrəflərinin struktur göstəricilərinə, mənfəətin dinamikasına əsaslanan hesablamaların aparılmasını zəruri edir.

“Azərbaycanda taxılçılığın inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin rolunun qiymətləndirilməsi” adlı ikinci fəsildə taxılçılıqda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin funksional diaqnostikası aparılmış, Azərbaycanda taxılçılığın inkişafı vəziyyəti təhlil olunmuş, sahibkarlıq subyektlərində taxılçılığın inkişaf meyilləri qiymətləndirilmişdir.

Ötən əsrin 70-ci illəri institutun həyatında mühüm mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Belə ki, həmin illərdən Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutunda akademik C.Ə.Əliyevin rəhbərliyi ilə geniş seleksiya proqramı həyata keçirilir. Həmin proqramın kompleks reallaşdırılması sayəsində coğrafi və ekoloji uzaq hibridləşmə, genetik, fizioloji, biokimyəvi, fitopatoloji və s. qiymətləndirmələr əsasında mühüm təkmilləşdirmələrə nail olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar və seleksiya işləri əsasən məhsuldarlığın, biotik və abiotik stres amillərə davamlılığın, ekoloji plastikliyin artırılmasına və keyfiyyətin yüksəldilməsinə istiqamətlənmişdir.

Perspektivdə Azərbaycan ET Əkinçilik İnstitutunda respublikanın müxtəlif torpaq iqlim şəraiti üçün məhsuldar, yüksək keyfiyyətli, biotik və abiotik amillərə qarşı davamlı sortların yaradılması, yeni yaradılmış məhsuldar sortların fermer təsərrüfatlarına sürətlə tətbiq olunması hesabına məhsuldarlığın yüksəldilməsi fermerlərin maliyyə vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına nail olunması, yeni intensiv tipli, yüksək məhsuldar və keyfiyyətli sortların tətbiqi hesabına respublikada buğda bitkisinin orta məhsuldarlığının yüksəldilməsi, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının daxili istehsal hesabına təmin edilməsi ilə nəzərdə tutulur.

2000-2013-cü illərdə bütün təsərrüfat kateqoriyalarında taxılın ümumi yığımı, hava şəraitinin əlverişsiz olduğu, təbii fəlakətlərin çox olduğu 2010-cu il istisna olmaqla, artmaqda davam etmişdir. Payızlıq və yazlıq buğda yığımı, təhlil dövründə 61.2 %, payızlıq və yazlıq arpa yığımı isə 3.6 dəfə artmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Bütün təsərrüfat kateqoriyalarında taxılın növlər üzrə, təmizlənmiş çəkiddə ümumi yığımı və məhsuldarlığı (min ton, sent/ha)

Göstəricilər	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2010-cu il 2000-ci ilə nisbətən, %-lə	2013-cü il 2000-ci ilə nisbətən, %-lə
Ümumi yığım, min ton	1540.2	2126.7	2988.3	2000.5	2458.4	2802.2	2955.3	129.9	191.9
Payızlıq və yazlıq buğda	1174.4	1565.8	2140.8	1308.9	1641.0	1847.5	1893.4	111.5	161.2
Payızlıq və yazlıq arpa	226.2	379.4	660.0	526.2	632.7	740.4	820.3	232.6	3.6 dəfə
Vələmir	0.6	0.5	8.2	3.1	3.8	5.1	5.9	5.2 dəfə	9.8 dəfə
Dənlik qarğıdalı	103.5	151.4	151.2	136.1	152.3	181.9	208.2	131.5	2.01 dəfə
Məhsuldarlıq, sent/ha Buğda: payızlıq	23.7	26.5	26.5	19.9	25.1	26.9	27.5	84.0	116.0
yazlıq	22.8	23.7	22.6	18.7	31.6	19.9	33.8	82.0	148.2
Payızlıq çovdar	15.8	7.8	10.7	-	6.5	26.6	12.1	-	76.5
Dənlik qarğıdalı	32.5	47.7	48.0	45.1	45.5	51.0	53.9	138.8	165.8
Arpa: payızlıq	20.8	22.4	24.6	19.8	24.0	25.5	25.0	95.2	120.1
yazlıq	21.6	31.0	23.8	21.4	24.7	23.5	23.8	99.1	110.1
Vələmir	10.9	17.7	21.6	17.0	20.4	20.8	19.3	156.0	177.0

2000-2013-cü illərdə bütün təsərrüfat kateqoriyalarında dənli bitkilərin əkin sahələrinin məhsuldarlığı, payızlıq çovdar istisna olmaqla artmışdır. Payızlıq buğda üzrə artım 16.0 %, payızlıq arpa üzrə 20.1 %, dənlik qarğıdalı üzrə 65.8 % olmuşdur və s. 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə vələmirin məhsuldarlığı ciddi surətdə, başqa sözlə 77.0 % artmışdır.

İqtisadi rayonlar üzrə 2000-2013-cü illərdə dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahələrinin xüsusi çəkirlərinin dinamikasının təhlili göstərir ki, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Yuxarı Qarabağ, Naxçıvan MR-ın təsərrüfatlarındakı taxıl əkin sahələrinin respublikada həmin bitkilərin ümumi əkin sahələrindəki payı artmış, digər iqtisadi rayonlarda həmin göstərici bir qədər aşağı düşmüşdür. Aran iqtisadi rayonunda bu göstəricinin 3.9 bənd aşağı düşməsi xüsusi diqqətə layiq məsələdir (cədvəl 2). Belə ki, bu iqtisadi rayonun taxılçılıq təsərrüfatları, ölkənin taxıla tələbatının mühüm bir hissəsini ödəyir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları üzrə dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahələrinin xüsusi çəkirlərinin dinamikası, %-lə.

İqtisadi rayonlar	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Abşeron	0.3	0.3	0.3	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
Gəncə-Qazax	9.4	11.4	9.4	10.0	9.3	9.5	9.2	9.5
Şəki-Zaqatala	14.8	15.8	16.0	15.8	16.3	16.0	15.5	15.7
Lənkəran	13.2	9.6	9.2	8.0	9.0	9.1	8.8	8.4
Quba-Xaçmaz	6.6	11.0	8.0	8.2	8.5	8.4	10.4	9.9
Aran	36.7	34.3	33.7	33.9	31.7	31.8	32.0	32.8
Yuxarı Qarabağ	4.5	4.2	7.6	9.8	10.1	10.0	9.1	8.7
Kəlbəcər-Laçın	0.3	0.2	0.4	0.3	0.3	0.3	0.2	0.2
Dağlıq Şirvan	11.7	9.9	11.4	10.6	10.8	10.9	11.0	11.0
Naxçıvan MR	2.5	3.3	4.0	3.2	3.8	3.8	3.6	3.6
Azərbaycan Respublikası	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100	100

Naxçıvan Muxtar Respublikasında, Quba-Xaçmaz, Yuxarı Qarabağ və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında taxıl əkin sahələrinin respublikada həmin bitkilərin ümumi əkin sahələrindəki xüsusi çəkirlərinin artması, həmin rayonlarda taxılçılıq təsərrüfatlarının ixtisaslaşmasının qismən dərinləşməsi ilə müşayiət olunur.

Quba-Xaçmaz, Gəncə-Qazax və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında, Naxçıvan MR-də 2000-2013-cü illərdə dənli və dənli paxlalı məhsulların

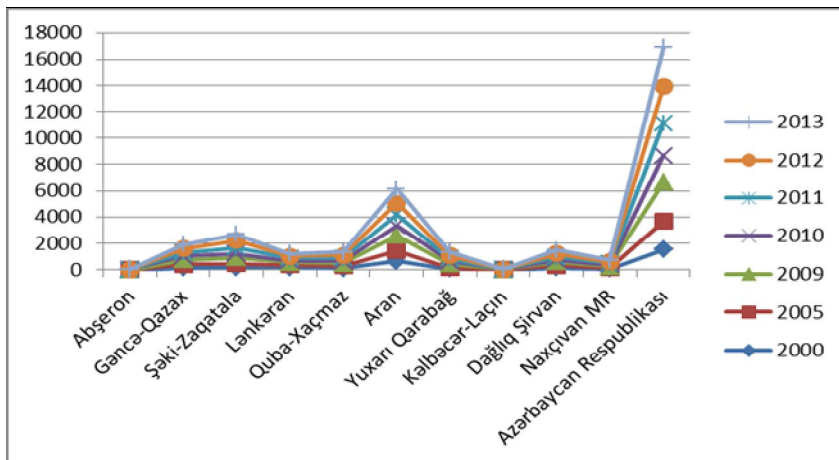
istehsalının artım tempi ölkə üzrə orta səviyyəni üstələmişdir. Belə ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda, təhlil dövründə dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalı 2.6 dəfə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 2.2 dəfə, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda isə 2.8 dəfə artmışdır (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları üzrə dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalı (min ton)

İqtisadi rayonlar	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2010-cu il 2000-ci ilə nisbətən, %-lə	2013-cü il 2000-ci ilə nisbətən, %-lə
Abşeron	2.48	3.73	3.71	2.81	2.93	3.66	3.75	113.3	151.2
Gəncə-Qazax	147.39	281.28	347.17	237.71	278.47	297.48	322.42	161.3	2.2 dəfə
Şəki-Zaqatala	173.01	271.16	449.44	318.29	463.37	515.60	479.39	184.0	2.8 dəfə
Lənkəran	197.80	186.17	184.02	121.82	165.57	174.28	185.50	61.6	93.8
Quba-Xaçmaz	99.88	190.45	196.17	165.84	210.32	224.00	257.95	166.0	2.6 dəfə
Aran	637.23	812.07	1160.9	696.21	836.05	945.15	1052.73	109.3	165.2
Yuxarı Qarabağ	71.40	91.38	278.82	183.16	191.10	260.06	260.02	256.5	3.6 dəfə
Kəlbəcər-Laçın	2.53	4.45	11.25	6.49	4.04	6.54	6.89	256.5	2.7 dəfə
Dağlıq Şirvan	157.81	192.72	253.21	163.17	195.42	263.79	273.31	103.4	173.2
Naxçıvan MR	54.43	103.57	103.63	105.05	110.36	111.69	113.35	193.0	2.1 dəfə
Azərbaycan Respublikası	1540.18	2126.67	2988.31	2000.52	2458.43	2802.25	2955.31	129.9	191.9

Abşeron, Aran və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarında 2000-2013-cü illərdə dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalının artımı, müvafiq olaraq 51.2; 65.2 və 73.2 faiz təşkil edərək, dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalının artım tempinin ölkə üzrə orta səviyyəsindən geri qalmışdır. Bunu aşağıdakı şəkildə daha aydın görmək olar (şəkil 1).

Şek. 1. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları üzrə dənli və dənli paxlalı məhsulların istehsalı, min tonla.

2000-2013-cü illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində satılan taxılın rentabellik səviyyəsi 2009-cu il istisna olmaqla artmış və 2013-cü ildə 50.2 faizə çatmışdır (cədvəl 4).

Cədvəl 4

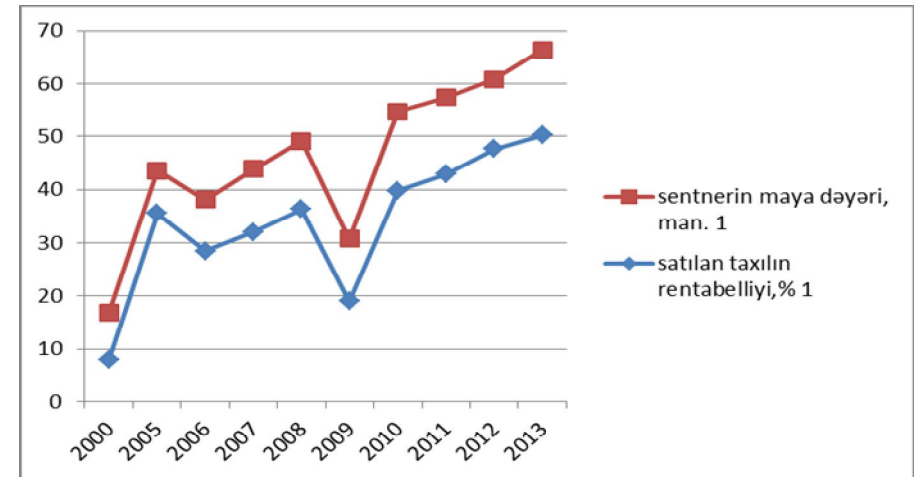
Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı müəssisələrində taxılçılığın inkişafının bəzi göstəriciləri

İllər	satılan taxılın rentabelliği, %-lə	1 sentnerin maya dəyəri, man.	1 sentnerə əmək məsrəfi, adam/ saat.
2000	7.9	8.88	10.2
2005	35.5	8.05	11.7
2006	28.4	9.72	11.9
2007	32.0	11.83	11.7
2008	36.3	12.84	11.9
2009	19.0	11.77	11.4
2010	39.8	14.91	9.9
2011	42.9	14.5	10.9
2012	47.6	13.26	10.8
2013	50.2	16.22	10.9

2009-cu ildə 2008-ci illə müqayisədə əlverişsiz iqlim şəraiti və bir sıra digər səbəblərdən iqtisadi rəqəmlər aşağı olmuşdur. 2010-cu ildə isə məlum təbii fəlakətlər baş versə belə həmin səviyyə 2009-cu illə müqayisədə

artmışdır. 2000-2013-cü illərdə taxılın 1 sentnerinin maya dəyəri 82.65 % artaraq 16.22 manat təşkil etmişdir.

Ən yüksək maya dəyəri göstəricisi 2013-cü ildə müşahidə edilmişdir (Şəkil 2).

Şek. 2. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı müəssisələrində taxılın maya dəyəri və rentabelliğinin dinamikası.

2000-2013-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində taxılın 1 sentnerinin istehsalına əmək məsrəfinin dinamikasında analogi meyl müşahidə olunmuş, həmin illər ərzində məhsulun əmək tutumu 10.9 faiz artmışdır. 2011-2012-2013-cü illərdə taxılın 1 sentnerinə əmək məsrəfi, 2000-ci ilə nisbətən müvafiq olaraq 0.7, 0.6 və 0.7 adam/saat çox olmuşdur.

Təsərrüfatçılıqda iqtisadi sərbəsrtlik dərəcəsi sahibkarlıq subyektlərinin bazar qüvvələri ilə qarşılıqlı münasibətində risklərlə qarşılaşma ehtimalı ilə demək olar ki, düz mütənasibdir. Rəqabət mühiti sahibkarın hər bir qərarına sərt tələblər qoyur. Həmin tələblər sahibkarı öz təsərrüfatının müflisləşməsinə qarşı təsirli qabaqlayıcı tədbirlər görməyə məcbur edir. Təsərrüfatçılıqda iqtisadi sərbəsrtlik dərəcəsi sahibkarlıq subyektlərinin bazar qüvvələri ilə qarşılıqlı münasibətində risklərlə qarşılaşma ehtimalı ilə demək olar ki, düz mütənasibdir. Rəqabət mühiti sahibkarın hər bir qərarına sərt tələblər qoyur. Həmin tələblər sahibkarı öz təsərrüfatının müflisləşməsinə qarşı təsirli qabaqlayıcı tədbirlər görməyə məcbur edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma və taxılçılıqla məşğul olan sahibkarın qarşılaşdığı risklərin xarakteri və səviyyəsi arasında

kifayət qədər sıx qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Həmin asılılıq, ilk növbədə ixtisaslaşma səviyyəsi yüksəldikcə intensiv aqroteknologiyaların tətbiqi imkanlarının genişlənməsi, satışdan daxil olmaların zaman parametrlərinin xarakteri (ahəgdarlıq), sahibkarlıq təsərrüfatı daxilində sahələrin vəhdəti kimi amillərin təsiri altında formalaşır.

Taxılçılıqla məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin funksional diaqnostikasında dar və geniş ixtisaslaşmanın risklərin xarakteri və səviyyəsinə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə ekspert yanaşmalar tətbiq edilir. Bu zaman dar ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı istehsalının maddi-texniki təminatına yönəlmiş investisiyaların likvidliyinin qismən aşağı olması nəzərə alınır. Başqa sözlə, dar ixtisaslaşma maliyyə sağlamlaşdırılması tədbirlərinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Taxılçılıqda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin dayanıqlığı istehsal vasitələri və istehlak bazarı iştirakçıları ilə tərəfdaşlığın səmərəliliyindən bilavasitə asılıdır. Həmin sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin funksional diaqnostikasında tərəfdaşlığın müddəti, risk ehtimalı və maliyyə durumunun dayanıqlığı göstəriciləri arasında münasibətlərin aydınlaşdırılması nəzərdə tutulur. İlk baxışda taxıl bazasının konkret iştirakçısı ilə tərəfdaşlığın səmərəliliyinin onun müddəti ilə əlaqədar olduğunu söyləmək olar. Təhlil olunan dövrdə Azərbaycanda 2000-2013-cü illərdə fərdi aqrar sahibkarlıq subyektlərində əmək resurslarının və istehsal təyinatlı fondların dinamikası əks meyillər müşahidə edilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan fərdi sahibkarlıq subyektlərində 2000-2013-cü illər ərzində çalışan ailə (kollektiv) üzvlərinin sayı 34.3%, kənardan cəlb edilmiş işçilərin sayı 32.4% azaldığı halda, həmin təsərrüfatlarda kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri 2.2 dəfə artaraq 2013-cü ildə 20.19 milyon manat təşkil etmişdir (cədvəl 5).

Bir tərəfdən, belə vəziyyət istehsalın texniki təminatının yüksəlməsindən xəbər verirsə, digər tərəfdən kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondlardan istifadə səmərəliliyinin ətraflı araşdırılmasını tələb edir.

2000-2013-cü illər ərzində fərdi sahibkar təsərrüfatlarında çalışan bir daimi işçiyə düşən məhsulun həcmi 7.1 dəfə artmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə bir daimi işçi 474 manatlıq məhsul istehsal etmişdisə, 2013-cü ildə bu göstərici 3330 manat dəyərində olmuşdur. Bu isə araşdırılan dövrdə istehsalın intensivləşməsi istiqamətində, bəzi qeyd-şərtlərlə əhəmiyyətli addımlar atıldığını söyləməyə əsas verir. 2000-2013-cü illərdə ölkədə bir fərdi sahibkarlıq subyektinə orta hesabla düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 86.2% artsa da, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının intensivləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi baxımından,

mövcud səviyyəni qənaətbəxş hesab etmək çətindir. Azərbaycanın ayrı-ayrı regionları fərqli dinamikaya malik olmuşdur.

Cədvəl 5
Azərbaycanda fərdi aqrar sahibkarlığın bəzi göstəricilərinin dinamikası

Göstəricilər	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2011-ci il 2000-ci ilə nisbə- tən,%	2013-cü il 2000-ci ilə nisbə- tən,%
Ailə (kollektiv) üzvlərinin sayı, nəfər	14376	11474	11338	10536	10694	10264	9451	74.4	65.7
Kənardan cəlb edilmiş işçilərin sayı, nəfər	2605	2059	2134	2311	2055	1694	1762	78.9	67.6
Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri, mln.man.	9.37	12.98	23.42	21.09	22.80	22.08	20.19	2.4 dəfə	2.2 dəfə
Ümumi məhsul, mln man.	7.47	10.18	18.99	24.89	31.02	29.59	31.47	4.2 dəfə	4.2 dəfə
Bir daimi işçiyə düşən məhsul, man.	474	917	1675	2362	2901	2883	3330	6.1 dəfə	7.0 dəfə

Gəncə-Qazax və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında 2013-cü ildə orta hesabla bir fərdi sahibkarlıq subyektinə düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi müvafiq olaraq 43.9 ha və 162.1 ha təşkil etmişdir. Bu iqtisadi rayonlar üzrə ən yüksək göstəricidir.

Aparılan araşdırmalar fərdi sahibkarlıq subyektlərinin təmsalında məhsulun maya dəyərinin miqyas effektindən birmənalı asılılığını aşkar etməyə imkan verməmişdir. Bununla belə, araşdırmalar miqyas effekti və taxıl istehsalının səmərəliliyi arasında düz mütənasib asılılıq təzahürlərinin olduğunu söyləməyə əsas verir.

“Taxılçılığın inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin artırılması istiqamətləri” adlı üçüncü fəsildə taxılçılığın inkişafında genetik ehtiyatlardan istifadə imkanları qiymətləndirilmiş, taxılçılıqda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və sahənin inkişafının dövlət tənzim-

lənması sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və vasitələri müəyyənləşdirilmişdir.

Aqrar sahədə sahibkarlığın səmərəliliyi, bu fəaliyyətin əsas məqsədinə (mənfəətin artırılması) çatmaq baxımından qiymətləndirilir. Digər tərəfdən bu səmərəlilik sahədə və bazarın müvafiq segmentində fəallığın xarakteri və səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün aparılan təhlilin nəticələrindən, perspektiv inkişaf parametrlərinin etibarlıq dərəcəsindən asılıdır. Müasir şəraitdə taxılçılıqla məşğul olan sahibkarların fəaliyyətinin səmərəliliyi və inkişaf prioritetləri arasında kifayət qədər sıx əlaqə vardır. Taxılçılıqla həmin prioritetlər sırasında öndə olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı durur. Əlbəttə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ərzaq probleminin həlli nəinki təkcə taxılçılıqlığın, hətta ümumilikdə kənd təsərrüfatının inkişafı hesabına reallaşa bilmir.

Taxılçılıqda sahibkarlıq fəaliyyətinin intensiv inkişaf yolu istehsal və xidmətin texniki təminat səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri kimi texniki təminatın səviyyəsinin keyfiyyət göstəriciləri innovasiyalı inkişaf imkanlarının reallaşdırılmasının start vəziyyətini xarakterizə edir. Eyni zamanda taxılçılıqda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün məhsul və proseslərin keyfiyyəti və ona olan tələblər arasında məqbul uyğunluq səviyyəsi əldə olunmalıdır. Başqa sözlə, aqrar texnologiyı biliklərin səviyyəsi maşın və mexanizmlərdən səmərəli istifadəyə imkan verməli, zəruri texniki vəsaitlərin komplektləşdirilməsi təmin edilməlidir.

Enerjiyə məsrəflər taxılın maya dəyərində mühüm yer tutur və bəzi ucqar ərazilərin fasiləsiz enerji ilə təminatında çətinliklər taxılçılığın inkişaf tempini məhdudlaşdıran amilə çevrilir. Problemin həllində alternativ enerji mənbələrindən istifadə perspektivli istiqamət olub, innovasiyalı inkişaf strategiyasının aktual istiqaməti kimi gündəlikdə durur. Taxıl istehsalının məkanca pərakəndəliyi, alternativ enerji mənbələrindən, o cümlədən külək enerjisindən istifadə baxımından mövcud imkanlardan fəal istifadəni tələb edir. Taxılçılıqda günəş, külək enerjisi, termal suların enerjisi, hidrogen enerji və s. alternativ mənbələrdən istifadə imkanları genişdir. Taxılçılıqda suvarma əkinçiliyinin genişləndirilməsində alternativ enerji mənbələri, xüsusilə respublikamızda çoxsaylı kiçik çayların potensialından istifadə mühüm rol oynaya bilər. Bu baxımdan taxılın təmizlənməsi və ilkin emalın digər texnologiyı əməliyyatlarında günəş enerjisinin istifadə səmərəliliyi təcrübədə sübut olunmuşdur.

Taxılçılıqda sahibkarlığın maliyyələşməsi mexanizminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm istiqaməti istehsalçıların bazar idarəçiliyi prin-

siplərinə ciddi əməl etməsi rejiminin ahəngdarlığının təminatıdır. Bu baxımdan sahibkarlıq fəaliyyətinə yersiz müdaxilələri istisna edən maliyyə nəzarətinin işlək mexanizminin yaradılması maliyyələşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqaməti kimi diqqətə layiqdir. Taxıl bazarında sabitlik və bolluq sosial-iqtisadi inkişafın problemlərin həllinin vacib şərti olmaqla, milli aqrar strategiyanın mühüm istiqamətidir. Bir sıra ixracatçı ölkələrdə taxıl istehsalının artımı bəzən keyfiyyətin zərərinə təmin edilir. Bu halda kəmiyyətin başlıca meyar olması birtərəfli innovasiyaları təşviq edir. Həmin məhsulun inkişaf edən ölkələrə ixracı prosesi ciddi ekoloji ekspertiza predmeti olmalıdır.

Taxılçılıqla məşğul olan sahibkarların sosial məsuliyyətinin reallaşması imkanları məhz taxıl bazarında daxili və sosial qiymətlərin tarazlığı səviyyəsindən asılıdır. Həmin səviyyənin mütləq mənada əldə edilməsi, daxili bazarın qorunması strategiyasına daxil olmasa da, daxili qiymətlərin sosial qiymətlərdən kənarlaşmasının minimumlaşdırılması üçün marketing, topdansaş ticarəti və birja ticarəti şəbəkəsinin inkişafı dəstəklənməli və vasitəçilik mexanizmi təkmilləşdirilməlidir.

Innovasiya sahibkarlığı və fəal marketing tədqiqatlarının aparılması taxılçılıqla məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin istehsal və satış fəaliyyətinin proqramlaşdırılması zərurətini ortaya qoymuşdur.

Taxılçılığın inkişafının dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə: himayədarlığın rəqabət mühitinə neqativ təsirinin neytrallaşdırılması, kənd təsərrüfatı işçilərinin gəlirlərinin artırılmasının qeyri-qiymət amillərinin fəallaşdırılması, sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi və digər metodlarının, rəqabət mühitini pisləşdirməyən və daxili motivasiyanı zəiflətməyən kombinasiyasının formalaşdırılması aid edilməlidir. Sahənin inkişafı sisteminin tənzimlənməsi istiqamətlərinin dənli və dənli paxlılıqların reallaşdırılması prioritetləri ilə vəhdəti daxili bazar və beynəlxalq qiymətlərin paritetliyi təmin olunmasını tələb edir. Əks halda daxili və sosial qiymətlərin arasındakı fərqi ödənilməsi üçün dövlət büdcəsi vəsaitinin (subsidiyaların) məbləğini optimallaşdırmaq olduqca problemlidir. Daxili taxıl bazarının qorunması inteqrasiya proseslərinin intensivləşdirilməsinə zidd xətt deyildir.

Taxılçılıqda aqrar sahibkarlığın inkişafına mane olan: - enerji daşıyıcılarının bahalıq, yüksək ixtisaslı aqrar mütəxəssislərin cəlb edilməsi problemləri, kommunikasiyaların yeni keyfiyyət səviyyəsinə çatdırılması prosesinin zaman tələb etməsi, kəndə uzaq məsafəyə daşına bilməyən məhsulların ilkin emalı şəraitinin yoxluğu və bu kimi digər məsələlərin həlli adekvat tənzimlənmə sisteminin funksiyalarına aid edilməlidir. Taxılçılıqda

sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyi ixtisaslaşma amilindən və onun optimallaşdırılması imkanlarından bilavasitə asılıdır. Məhz ixtisaslaşmanın optimal səviyyəsində sahəyə dövlət himayəsinin daha böyük səmərə verdiyini nəzərə alaraq, həmin səviyyənin əldə olunması üçün kompleks tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Dövlət taxıl ehtiyatlarının formalaşması üçün kontrakt sisteminin yaradılması, bazar münasibətlərinin inkişafını tənzimləyən və təhlil edən strukturların yaradılması ilə müşayiət olunur. Sahədə tənzimlənmə mexanizmi dənli və dənli paxlalıların tədarükü, bu məhsullarla dövlət girov əməliyyatları, zamanətli qiymətlərin təyini, girov tarifi və dövlət satınalma qiyməti kimi vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Taxıl və taxıl məhsulları bazarında münasibətlərin tənzimlənməsində müqavilə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və bəzən həmin məhsulların dövlət satınalmasında standart müqavilələrdən istifadə obyektiv zərurətə çevrilir. Son araşdırmalara görə, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı məhsullar üzrə daxili və sosial qiymətlər arasında fərqi aradan qaldırılması üçün tələb olunan subsidiyanın məbləğinin müəyyənləşdirilməsi makro və mikro səviyyəli əsas amilləri nəzərə almalıdır.

Taxılçılığın inkişafının dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından qiymət siyasəti aşağıdakı konkret məqsədlərə yönəldilməlidir: aqrar sahibkarlığın inkişafı və təsərrüfat fəaliyyətinin sərbəstliyi, tələb və təklifin uçotu, sabit bazar şəraitinin formalaşması; taxılın keyfiyyətinin yüksəldilməsi, mülkiyyət formasının müxtəlifliyi və sərbəst istehsalçıların rəqabətinə əsaslanaraq iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı; iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, təbii ehtiyatların qənaətlə və səmərəli istifadəsi; sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadiləsində ekvivalentliyin bərqərar olması; idxal və ixrac olunan taxıl məhsulların əsas növlərinin daxili qiymətlərinin dünya qiymətləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılması; inhisarçı münasibətlərinin və bazarda inhisarçı meyillərinin qarşısını almaq məqsədilə tədbirlər görülməsi; qiymətlərin artımı və inflyasiya proseslərindən əhəlinin müdafiəsi, taxıl məhsulları istehsalçıları üçün iqtisadi təminat yaradılması; taxıl məhsullarının keyfiyyətinin dünya standartları səviyyəsinə uyğunlaşdırılması.

Taxılçılıqda sahibkarın idxalla rəqabətdə mübarizəsinin dəstəklənməsi maliyyə-büdcə və pul-kredit siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmalı, kreditlərin ucuzlaşdırılmasının bütün mənbələri hərəkətə gətirilməlidir. Taxılçılıqda kredit resurslarına tələbat əkin sahəsinin həcmi və quruluşu, məhsuldarlıq, qiymət, ərzaq bazarında tədiyyə qabiliyyətli tələb və digər amillərin təsiri altında formalaşır. Unutmaq olmaz ki, hətta taxıl istehsalının artımı stimullaşdırılan rejimdə belə, istehsal olunmuş məhsulun qiymətinin

qalxması və ixracın azalması da baş verə bilər. Belə vəziyyət ərzaqlıq buğda bazarı üçün nadir hal deyildir. Odur ki, informasiya-məsləhət xidməti bütünlükdə kənd təsərrüfatı innovasiyaları sisteminin əsas komponentlərindən biri olmalı, yeni texnologiyaların yaradılması, yayılması və tətbiqi prosesləri bazar konyunkturuna etinasız qalmamalı, tədqiqatların nəticələrinin kommersiyalaşmasını və ən yeni texnologiyaların təsərrüfatlara ötürülməsini təmin edən səmərəli yayım sisteminin inkişafı diqqət mərkəzində olmalıdır.

Taxılçılığın inkişafının dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqaməti kimi keyfiyyətin səmərəli idarə olunması: idxal olunan taxıl məhsullarının keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsini; keyfiyyətə nəzarət sistemində diskriminasiya elementlərinin aradan qaldırılmasını; geni dəyişdirilmiş dənli və dənli-paxlalıların daxili bazara yol tapması hallarının qarşısının vaxtında alınmasını; keyfiyyəti və qiymətlərin səviyyəsini şərtləndirən amillərin birgə təsir mühitinin formalaşdırılmasını tələb edir.

Dissertasiya işinin sonunda işin məzmunundan irəli gələn nəticə və təkliflər verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və elmi nəticələr müəllifin aşağıda göstərilən məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Организация маркетинга в сельском хозяйстве Азербайджана. Казанский Государственный Финансово - Экономический Институт. Маркетинг и общество. Сборник материалов II Международной Научно-Практической Конференции. Казань 2007. стр. 12 - 14.

2. Sahibkarlığın iqtisadi mahiyyətinin bəzi məsələləri. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi, Az.ETKTİ və Tİ. Innovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr edilmiş Beynəlxalq Elmi - Praktik Konfransın materialları. № 2. Bakı, 2010. səh.57 - 58.

3. Taxılçılıqda sahibkar təsərrüfatlarının strateji idarə edilməsi xüsusiyyətləri. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi, Az.ETKTİ və Tİ. Elmi əsərləri. № 3. Bakı, 2010. səh.182 - 188.

4. Определение факторов внешней среды, действующие на организацию бизнеса в южном регионе Азербайджана. Херсонский Государственный Аграрный Университет. "Таврийский научный вестник". № 73. Херсон. Украина, 2010. стр. 332 -336.

5. Taxılçılıqda sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin funksional diaqnostikası. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı

Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi, Az.ETKTİ və Tİ. Elmi əsərləri. № 4. Bakı, 2010. səh.261 -267.

6. Təxilçilikdə sahibkarların rəqabət strategiyasının əsas istiqamətləri. Lənkəran Dövlət Universiteti. “Azərbaycanın inkişaf strategiyası və aktual elmi problemlər” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları (I hissə). Lənkəran, 2011. səh.177 - 180.

7. Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında sahibkarlığın rolunun artırılması məsələləri. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi, Az.ETKTİ və Tİ. Elmi əsərləri. № 1. Bakı, 2011. səh.89 - 94.

8. Направления повышения эффективности предпринимательской деятельности в зерноводстве. Международный технико – экономический журнал № 2. Москва, 2011. стр.12 - 16.

9. Azərbaycanda təxilçilik sahəsində sahibkarlıq və ərzaq təhlükəsizliyi problemi. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sosial - iqtisadi problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi – Praktiki Konfransın materiallar və tezisləri. Bakı, 2011. səh.289 – 290.

10. Təxil istehsalının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi, Az.ETKTİ və Tİ. Elmi əsərləri. № 3. Bakı, 2011. səh.82 - 89.

11. Təxilçiliğin inkişafının konseptual aspektləri. Azərbaycan Aqrar Elmi. Elmi-nəzəri jurnal. № 1, Bakı, 2012. səh.131-134.

12. Azərbaycanda təxilçiliğin tarixi və onun müasir iqtisadi inkişafına təsir edən amillər. Lənkəran Dövlət Universiteti. “Müasir elmin aktual problemləri” Respublika Elmi Konfransının materialları. Lənkəran 2012, səh.155-157.

13. Təxilçilik sahəsində sahibkarlıq risklərinin minimumlaşdırılmasının informasiya təminatı. Bakı Slavyan Universiteti. “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı. 2013, səh. 411-412.

Р Е З Ю М Е

Мирзоев Натиг Сархад оглы

Повышение роли предпринимательских субъектов в развитии зерноводства

Поддержка экономической активности предпринимательства и интенсивного развития зерноводства требует усиление научного обеспечения системы регулирования производства в отрасли. Оценка роли предпринимательских субъектов, определение особенностей стратегического управления, согласование шагов по политике протекционизма аграрного сектора и либерализации международной торговли, обоснование мер по совершенствованию действующей системы регулирования приобретают особую актуальность. Этим и другими факторами обусловлена актуальность темы диссертационной работы.

Во введении работы обосновывается актуальность исследуемой темы, излагается состояние изученности проблемы. Определены цели и задачи, информационная база, научная новизна и практическое значение исследования.

В первой главе работы раскрыта теоретические основы и концептуальные особенности развития зерноводства, исследованы теоретико-методологические аспекты повышения роли предпринимательства в обеспечении продовольственной безопасности, характеризованы актуальные проблемы формирования системы стратегического управления отрасли на современном этапе аграрных реформ.

Во второй главе проведена функциональный анализ финансово-хозяйственной деятельности предпринимательских субъектов в зерноводстве, проанализирована сложившегося состояния зерноводства в Азербайджане, оценены тенденции развития зерноводства в предпринимательских субъектах.

В третьей главе диссертации оценены возможности использования генетических резервов, обоснованы основные направления повышения эффективности предпринимательской деятельности в зерноводстве и совершенствования системы государственного регулирования развития отрасли.

В заключительной части диссертационной работы резюмируются результаты и предложения, имеющие теоретическое и практическое значение.

SUMMARY

Mirzayev Natig Sarhad oghlu

Increasing the Role of Ownership Individuals in the Development of Grain- Growing

In the sphere of supporting of economical activity of ownership and intensive development of grain-growing requires the scientific strengthens of the guarantee of the system of production regulation. From this point of view in the sphere of increasing the role of ownership individuals, the determination of their strategic management peculiarities, protection in the national agrarian sphere and the confrontation of the policy of liberalizing of international trade, being based upon the directions of productivity raising of the system of grain-growing regulation is especially actual. Above mentioned have agreed with the actuality of the theme of dissertation work presented.

In introduction the actuality of the researched theme has been based and the situation of learning of the problem has been shown. The aim and duties of the research work, information base, scientific innovation and practical importance have been determined.

In the first chapter the theoretical bases of the development of grain-growing and conceptual problems have been explained, theoretical-methodological aspects of increasing of the role of ownership have been explained in the guarantee of food security, in the conditions of modern agrarian reforms in the sphere the actual problems of the formation of strategic management system have been characterized.

In the second chapter functional diagnostic of the activity of financial economy of ownership individuals in grain-growing has been conducted, modern situation of grain-growing in Azerbaijan has been analysed, development tendencies of grain-growing in ownership individuals have been valued.

In the third chapter of the dissertation using opportunities of genetic reserves have been valued; the main directions of improving of the system of state regulation of sphere development and productivity rising of ownership activity in grain growing have been based.

In the end of the dissertation the results and proposals which have theoretical and practical importance have been summarized.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Мирзоев Натиг Сархад оглы

**Повышение роли предпринимательских субъектов
в развитии зерноводства**

5312.01 – «Отраслевая экономика»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономики

Гянджа – 2015

Kağız formatı (210x297) ¼
Kağız №1, uçot cap vərəqi 1,0 ç.v.
sifariş № 55, tiraj 100

“Araz” poliqrafiya müəssisəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə cap olunmuşdur
Gəncə şəhəri, Ş.Bahəddin küçəsi, 59